

УДК 631.4(477.8)

І.Я. Папіш, С.П. Позняк**ҐРУНТОВО-ГЕОГРАФІЧНЕ РАЙОНУВАННЯ: СТАНОВЛЕННЯ, НОВІ ПІДХОДИ****И.Я. Папиш, С.П. Позняк****ПОЧВЕННО-ГЕОГРАФИЧЕСКОЕ РАЙОНИРОВАНИЕ: СТАНОВЛЕНИЕ, НОВЫЕ ПОДХОДЫ***Львовский национальный университет имени Ивана Франко*

Сделан обзор становления и развития районирования почвенного покрова Украины. В статье рассмотрены принципы, критерии и структура почвенно-географического районирования. Для характеристики выделенных территориальных единиц использованы как качественно-генетические, так и количественно-геометрические показатели структуры почвенного покрова с анализом пространственного размещения почвенных комбинаций и образованных ими почвенных структур.

Ключевые слова: почвы; почвенно-географическое районирование; районирование; структура почвенного покрова; почвенные комбинации; таксономические единицы.

I. Papish, S. Poznyak**SOIL-GEOGRAPHICAL REGIONALIZATION: FORMATION AND NEW APPROACHES***Ivan Franko National University of Lviv*

The overview of formation and development of Ukrainian soil cover is accomplished in the article. Principles, criteria and structure of soil-geographical regionalization are examined. Qualitative genetic as well as quantitative geometrical indicators of the soil cover structure with an analysis of the spatial distribution of soil combinations and formed by them soil structures were used for the characteristic of selected territorial units.

Key words: soils; soil-geographical regionalization; soil cover structure; soil combinations; taxonomic units.

Під ґрунтово-географічним районуванням розуміють виділення територій, однорідних за зонально-провінційними особливостями і структурою ґрунтового покриву, сукупністю чинників ґрунтоутворення, родючістю ґрунтів і можливостями їх господарського використання [10]. У цьому спеціальному районуванні ґрунти розглядають як компонент природно-територіальних комплексів і визначають їхній зв'язок з сучасними екологічними умовами. В основі ґрунтово-географічного районування лежить аналіз загальних і спеціальних ґрунтових карт і картограм та факторних карт, серед яких геологічні, геоморфологічні, ландшафтні, кліматичні, геоботанічні, карти четвертинних відкладів.

Перші спроби районування ґрунтового покриву України, переважно для прикладних сільськогосподарських цілей, виконані у 1924–1930 рр., коли були опубліковані схеми ґрунтового та природно-історичного районування Української РСР. Особливої уваги заслуговує монографія Г. Махова "Ґрунти України", у якій автор представив карту зон, підзон, провінцій і районів ґрунтів України, виділяючи в межах лісової (попільнякової) моренно-зандрової зони (Полісся) зандровий і моренно-зандровий краї та відповідні їм ґрунтові райони, а в степовій (чорноземельній) лесовій зоні – підзони, провінції та райони, базуючись на переважанні тих чи інших чинників ґрунтоутворення [6].

Географічне районування (у тому числі й ґрунтово-географічне) традиційно розглядають як роз-

поділ цілісної території на такі ж цілісні територіальні утворення, але нижчого порядку. За такого розуміння регіони, як правило, внутрішньо неоднорідні, хоча ступінь їхньої неоднорідності на різних рівнях районування є різною, проте тільки не у межах зонально-провінційної будови ґрунтового покриву, якій властива унікальність, практична неповторність складових її компонентів – зон, підзон, провінцій.

Уявлення про неоднорідність виділених при районуванні територій має давню історію. Ще С.С. Неуструєв підкреслював, що для зон характерний не один зональний ґрунт, а відповідні зональні комбінації ґрунтів [7]. Тому, на протигагу зонально-провінційній будові, для структури ґрунтового покриву (СП) характерне багаторазове, практично нескінченне повторення і симетричність просторового розташування складових її компонентів. Компоненти більшості форм СП пов'язані генетично через геолого-геоморфологічні та біологічні чинники, в той час як компоненти зонально-провінційної будови пов'язані лише територіальним взаєморозташуванням, головним чинником формування якого є клімат.

Звідси випливає, що основними складовими структурного підходу до районування є ґрунтові комбінації та ґрунтові структури різного рівня складності, а зонально-провінційного, відповідно, – компоненти і склад ґрунтового покриву. Останні є менш інформативними характеристиками ґрунтового покриву, ніж його структура, оскільки характеристика структур включає

опис не тільки компонентів і складу ґрунтового покриву, а й взаємозв'язків і процесів еволюції компонентів, а також просторової мозаїки, створеної ґрунтовими ареалами.

Вперше елементи структурного підходу до районування втілені у роботі І.П. Герасимова з ґрунтового районування Європейської частини СРСР [2]. Запропонована ним схема показала можливість суміщення двох принципів ґрунтового районування: зонального (за типами ґрунтів) і геоморфологічного (за типами ґрунтових комплексів і комбінацій). Така схема районування підкреслює залежність характеру зональних комбінацій від геоморфологічних умов їхнього розвитку. В подальших роботах І.П. Герасимов розвиває цю ідею, підкреслюючи існування двох рядів одиниць районування – ґрунтово-біокліматичного і ґрунтово-геоморфологічного. У післявоєнний період розвитку ґрунтового районування ці два підходи до районування не розділяли.

Вперше ґрунтово-географічне районування сучасної території України виконано в 1958 р. при складанні карти ґрунтово-географічного районування СРСР [11]. В основі його лежить виділення ареалів ґрунтового покриву, тобто ґрунтових поєднань різного порядку. Робота з ґрунтово-географічного районування зводиться до класифікації поєднань і до виявлення меж цих класифікаційних категорій. Таксономічна система районування будується, виходячи з аналізу структури, природи і походження ґрунтових поєднань з одночасним обліком географічних чинників, що визначають їхню структуру.

Важливим результатом першого етапу (1957–1961 рр.) великомасштабних ґрунтових обстежень сільськогосподарських угідь України на площі 44,7 млн га є створення великої кількості ґрунтових карт різного масштабу і рівня генералізації, починаючи від окремих господарств, до адміністративних районів, великих областей і країни загалом. На базі цих матеріалів була складена детальна схема агроґрунтового районування Української РСР, яка давала уявлення не тільки про структуру ґрунтового покриву, а й про типи сільськогосподарських територій України [3]. В основу агроґрунтового районування України покладено загальносоюзну схему, таксономію і контури великих фізико-географічних регіонів ґрунтово-географічного районування [11].

Автори агроґрунтового районування України зазначають, що при його розробці враховано не тільки ґрунтову інформацію, а й інші матеріали з природної та агровиробничої характеристики України, які були особливо доцільними при визначенні таксономічного змісту й ареалів великих фізико-географічних і ґрунтових регіонів – поясів, зон, підзон, провінцій. Зокрема, головною причи-

ною виділення західних провінцій Лісостепу і Полісся послужили кліматичні особливості території.

Новим етапом у розвитку районування є ґрунтово-географічне районування чорноземної території України [5]. В ньому збережено історичну наступність у підходах до районування, а саме, конструктивне поєднання двох підходів: зонально-провінційного (зони, фації та провінції) і структурного (округи). В основу ґрунтово-географічного районування покладено регіональні особливості умов ґрунтоутворення, а також властивості ґрунтів і структуру ґрунтового покриву, а в основу розроблення таксономічних рангів – схему, прийняту при ґрунтово-географічному районуванні СРСР [9, 11]. Межі виділів різних таксономічних одиниць проведені згідно з агроґрунтовим районуванням України, виконаним за матеріалами великомасштабних ґрунтових обстежень.

Ця схема районування є найбільш наближеною до реалізації виключно структурного підходу до ґрунтово-географічного районування України. Разом з тим вона дуже узагальнена: ґрунтово-географічний поділ доведений тільки до рівня ґрунтових округів, в назві яких хоч і використано деякі якісно-геометричні характеристики структури ґрунтового покриву, проте їхній зміст не розкриває об'єктивної ландшафтної структури регіону, а головне, структурних властивостей виділених регіональних ґрунтових структур.

На останньому етапі корегування матеріалів великомасштабних обстежень ґрунтів (1980 – 90-ті рр.) картографування ґрунтового покриву відбувалося на основі інших планово-картографічних матеріалів, методичних, інструментальних та лабораторних можливостей. Зокрема, у ході корегувальних робіт у межах ґрунтово-географічних провінцій Західного регіону України виявлено істотні регіональні відмінності в ґрунтовому покриві, умовах його формування та історії розвитку природи цього регіону. Основними чинниками формування структурних відмінностей ґрунтового покриву регіону є рельєф і літологія ґрунтоутворюючих і підстилаючих порід. Власне вони, через перерозподіл біокліматичних і гідрологічних умов, спричинили формування характерної для Західного регіону України складної мозаїки ґрунтового покриву.

У своїй основі ґрунтовий покрив цього регіону має риси перехідного типу і характеризується тісним поєднанням, інколи навіть взаємопроникненням найрізноманітніших ґрунтових комбінацій і ґрунтових структур різного рівня складності – від типово підзолисто-болотного до чорноземного ряду. Ці природні обставини не були до кінця враховані при попередньому ґрунтово-географічному і агроґрунтовому районуваннях, тому не вкладаються в звичайні ґрунтово-географічні схеми внут-

рішньопровінційного районування, оскільки виходять на значно складніші ґрунтово-географічні утворення – структури ґрунтового покриву регіону.

Багаторічні генетичні та ґрунтово-географічні дослідження кафедри ґрунтознавства і географії ґрунтів Львівського національного університету імені Івана Франка в західних провінціях ґрунтово-географічних зон України (Полісся, Лісостеп, Передкарпаття, Карпати) показали, що існує невідкладна потреба в запровадженні нових принципів і підходів до районування, методів характеристики виділених територіальних одиниць, корегування номенклатури таксономічних одиниць, їхнього змісту, зміни конфігурації районізованих структур тощо [8].

Наукових аргументів для такого твердження, на нашу думку, є достатньо. По-перше, з часу виходу в світ останньої схеми ґрунтово-географічного районування України минуло понад 30 років. По-друге, хоча масштабні ґрунтово-корегувальні роботи не проводяться з 90-их років минулого століття, їх відсутність не впливатиме істотно на достовірність майбутнього ґрунтово-географічного районування, оскільки загальні риси складу і структури ґрунтового покриву вже відомі з попередніх ґрунтових обстежень. По-третє, за цей час проводились детальні регіональні дослідження не тільки окремих типів ґрунтів, а й регіональних ґрунтово-територіальних структур, які дають значно вагоміші підстави для територіального районування, ніж звичайні обстеження ґрунтів [1, 8, 12 та інші]. По-четверте, в останнє десятиріччя розроблено удосконалені схеми фізико-географічного і геоморфологічного районування України, які багато в чому, зокрема в питаннях об'єктивності відображення територіальної структури ландшафтів та їхньої еволюції, ієрархічності структури районування, номенклатури таксономічних одиниць, створюють об'єктивні передумови для застосування єдиного, а саме структурного підходу до ґрунтово-географічного районування на всіх рівнях територіальної організації ґрунтового покриву [13].

Ґрунтово-географічне районування повинно оперувати не виключно ґрунтовими, типологічними (агроґрунтове районування) чи географічними, факторними (фізико-географічне районування) показниками, а ґрунтово-географічними, які насамперед відображаються в структурі ґрунтового покриву території та історії його формування. При фізико-географічному, агроґрунтовому чи ґрунтово-географічному районуванні немає єдиної усталеної схеми районізованих одиниць, тобто при однаковій назві таксономічних одиниць таксони часто мають різний внутрішній зміст, і навпаки. Всі ці та інші аргументи є доказом необхідності створення нової, більш об'єктивної схеми ґрунтово-географічного районування території України.

Серед ґрунтознавців України досі немає єдності в підходах до районування ґрунтового покриву. У науковому середовищі сформувались три наукові течії стосовно цих питань. Крім традиційного, дворядового підходу, згідно з яким високі таксономічні одиниці районування (зона, підзона, провінція) виділяються на основі зонально-провінційних характеристик неоднорідності ґрунтового покриву, а середні (округ) – його структурної неоднорідності, об'єктивно виокремились інші два підходи.

Представники Харківської ґрунтової школи стоять на позиціях використання ґрунтово-агрокліматичних характеристик неоднорідності ґрунтового покриву на високих і середніх рівнях його просторової організації.

Ми розглядаємо ґрунтово-географічне районування з інших позицій: оскільки районуванню підлягають об'єктивно сформовані протягом певного природно-історичного періоду ґрунтово-територіальні структури, а не окремі типи ґрунтів чи їхні властивості, то науковим підходом до ґрунтово-географічного районування має бути структурний.

Оскільки ґрунтова неоднорідність, навіть при детальному картографуванні структури ґрунтового покриву, є притаманною рисою не тільки ґрунтового покриву певних регіонів, різних ґрунтових структур, ґрунтових комбінацій, а й окремих ґрунтів, то структурний підхід до районування має бути застосований до всіх таксономічних одиниць районування.

Тільки комплексний підхід у змозі дати об'єктивне, достатньо повне і різнобічне уявлення про ґрунтово-географічні об'єкти різного рангу і стати науковою основою для районування. При виділенні, а особливо при характеристиці всіх таксономічних рангів, слід врахувати, по можливості, всю природну ситуацію з обов'язковим виділенням показника (чи групи показників), який відіграє на кожному таксономічному ранзі і в конкретному регіоні конструктивну, вирішальну роль у формуванні неоднорідності ґрунтового покриву.

На різних рівнях просторової організації ґрунтового покриву вони будуть різними.

Так, на вищих рівнях районування слід врахувати специфіку ґрунтово-геологічних і ґрунтово-біокліматичних умов формування ґрунтового покриву районованої території. На середньому рівні є потреба особливого виокремлення як головного критерію районування власне просторової організації самого ґрунтового покриву та історії його формування. На нижчих рівнях районування критеріями можуть бути окремі геоморфологічні, літологічні, гідрологічні, мікрокліматичні чи антропоморфні характеристики формування неоднорідності ґрунтового покриву, або їх поєднання.

Наприклад, на рівнинах Полісся на перше місце

виходять мікрорельєф і літолого-гідрологічний фактор, які діють у сукупності – склад і будова ґрунтово-підґрунтової товщі (ґрунтулометричний склад, літологічна неоднорідність) та умови зволоження (тип зволоження і ступінь дренованості території). На просторах між Поліссям і Карпатами, де ґрунтоутворення відбувається в близьких за характером геоморфологічних, літологічних і гідрологічних умовах (розчленований височинний рельєф, літологічна подібність порід, однотипний характер зволоження території), першочергового значення набувають генетична природа ґрунтів, зумовлена в основному різноманітністю й складністю історії розвитку рослинності, а також ступінь еродованості місцевості. У Карпатах основне значення мають специфічні гірські показники – висота місцевості, характер рельєфу і тип рослинності (гірсько-ґрунтовий край), вертикальна кліматична і рослинна поясність (гірська ґрунтова область), літологічні особливості території (гірський ґрунтовий район).

Обов'язковим критерієм для всіх таксономічних рангів ґрунтово-географічного районування є тип мезо- і мікроструктур ґрунтового покриву (просторово-геометричні характеристики елементарних ґрунтових ареалів та їхніх просторово-територіальних структур, домінування певного класу ґрунтових комбінацій). Ґрунтово-географічне районування, на відміну від агроґрунтового, повинно конструюватись насамперед на принципах єдності ґрунтово-географічного простору певних територій, а вже потім на його практичній спрямованості.

Центральним питанням ґрунтово-географічного районування є номенклатура і зміст таксономічних районізованих одиниць. Нині ми маємо не синхронізовану номенклатуру таксономічних рівнів, прийняту для різних схем природничого районування (ґрунтово-географічного, агроґрунтового, природно-сільськогосподарського тощо). На нашу думку, відправним джерелом для синхронізації номенклатури таксономічних рівнів будь-якого природничо-географічного районування, зокрема ґрунтово-географічного, має стати удосконалена схема фізико-географічного районування України [13].

В основу ґрунтово-географічного районування має бути покладений ґрунтово-генетичний принцип виділення просторових структур, великомасштабні й детальні ґрунтові карти, карти структур ґрунтового покриву.

При виділенні типологічних і регіональних ґрунтово-територіальних одиниць, їхніх характеристик і ареалів поширення слід враховувати походження, історію розвитку, еволюцію ґрунтово-ландшафтної структури, взаємозв'язки і взаємодію основних факторів ґрунтоутворення, а також, що найважливіше, зміст і генетико-геометричні характеристики структур ґрунтового покриву та

характер їх типізації.

Карта ґрунтово-географічного районування має відображати поділ території на об'єктивно існуючі ґрунтово-ландшафтні одиниці різного рангу:

- міжрегіональні – ґрунтово-географічна країна;
- зональні – ґрунтово-біокліматична зона, гірський ґрунтово-висотний пояс;
- азональні – ґрунтовий край, ґрунтовий округ, ґрунтовий район, ґрунтовий масив.

Всі міжрегіональні таксономічні категорії об'єднують в собі два типи мегамасштабних природно-територіальних структур – з розвинутою широтною зональністю (зона, підзона) або висотною поясністю (гірський пояс). В середині кожної міжрегіональної одиниці на принципах ієрархічності внутрішньої структурної організації, взаємозв'язку і супідрядності виділяються зональні регіональні одиниці. Всі азональні регіональні утворення в середині кожної ґрунтово-біокліматичної зони чи гірського ґрунтово-висотного поясу відрізняються між собою за своїми індивідуальними властивостями, типологією та характером територіальних ґрунтових структур і створюють значне ґрунтове різноманіття.

Класифікаційними одиницями структури ґрунтового покриву, які можуть відповідати певним рівням його територіальної організації, є остов, категорія, форма, розряд і тип структур ґрунтового покриву.

Ґрунтово-географічні країни представлені мегаструктурами ґрунтового покриву, формування яких визначається закономірним поєднанням глобальних процесів і явищ в надрах Землі (геотектонічні) та на її поверхні (геобіокліматичні). Вони виділяються на основі підпорядкування двом основним законам ґрунтоутворення, а також характеризуються поєднанням специфічних типів морфоструктур і класів ландшафтів: рівнинні – широтна зональність ландшафтів з покривним характером ґрунтово-територіальної структури (поєднання, варіації, комплекси і плямистості), гірські – висотна поясність ландшафтів з мозаїчним характером ґрунтової структури (мозаїки, ташети, змішані елементи структур – поєднання-мозаїки).

Ґрунтово-біокліматичні зони (гірські пояси) являють собою ареал поширення зонального типу ґрунтових макроструктур (специфічне просторове поєднання зонального ґрунтового типу або типів і супутніх їм інтразональних ґрунтів). На цьому рівні районування неможливо повністю позбутись зонально-провінційних характеристик СІП, оскільки вони визначають класифікаційний зміст і типологічну приналежність цих структур.

Ґрунтовий край – центральна таксономічна одиниця при ґрунтово-географічному районуванні, оскільки типологічним критерієм для виділення країв є основна якісно-просторова характеристи-

ка СГП – клас ґрунтових комбінацій. Ґрунтові краї характеризуються закономірним поєднанням декількох генетичних типів рельєфу і представляють собою об'єднання відповідних форм структур ґрунтового покриву, у складі яких домінують ті чи інші класи ґрунтових комбінацій (комплекси, плямистості, поєднання, варіації, мозаїки і ташети).

Ґрунтові округи (гірські ґрунтові області) характеризуються певним генетичним типом рельєфу, який зумовлює відповідне поєднання ґрунтоутворюючих порід і ґрунтів і, як наслідок, характерну генетико-геометричну будову ґрунтових комбінацій і ґрунтових структур. У своєму формуванні вони залежать від комплексу місцевих чинників формування просторової неоднорідності ґрунтового покриву, передусім літолого-геоморфологічних і гідрологічних. Представлені різними розрядами СГП, характер яких визначається головними властивостями ґрунтів, що створюють просторову диференціацію ґрунтового покриву.

Ґрунтові райони представлені певними типами СГП, що відрізняються за складом ґрунтових комбінацій (співвідношення площ між компонентами комбінацій).

Ґрунтовий масив є найнижчою таксономічною одиницею районування. Він характеризується виключно геометричними властивостями елементарних ґрунтових ареалів всередині відповідної ґрунтової комбінації чи ґрунтової структури, зокрема їх формою, ступенем масивності, характером розчленованості та меж.

Нижні таксономічні рівні районування (район, масив) є важливими в агроґрунтовому відношенні, оскільки просторові виділи стають співмірними з господарськими утвореннями і виробничими масивами.

Це районування можна легко адаптувати для міжгосподарської та внутрішньогосподарської організації сільськогосподарської території, а також планування сівозмін і формування відносно однорідних у просторовому і генетичному відношенні земельних масивів.

Отже, процес ґрунтово-географічного районування території України пройшов складний шлях свого розвитку, відзначаючись абсолютним домінуванням зонально-провінційного підходу до районування на ранніх етапах, через конструктивне поєднання двох рядів районування для різних рівнів просторової організації ґрунтового покриву і до використання субстантивних, структурних характеристик ґрунтового покриву.

Викладені засади ґрунтово-географічного районування мають важливе теоретичне значення, оскільки розглядають будову ґрунтового покриву на вищому організаційному рівні, характеризуючи не просторово-типологічну, а структурну відмінність різних регіональних одиниць ґрунтового покриву.

Практичне значення такого підходу в тому, що він є фундаментальною основою для обґрунтування регіональних схем і проектів раціонального природокористування, екологізації проектів міжгосподарського і внутрішньогосподарського землепорядкування, формування природно-заповідного фонду регіону, для перспективного регіонального планування, моніторингу і прогнозування розвитку ґрунтово-територіальних структур на основі використання ґрунтово-просторових характеристик.

Практичне втілення цієї схеми ґрунтово-географічного районування здійснено для Західного регіону України, що є темою окремої публікації.

1. Гаськевич О.В., Позняк С.П. Структура ґрунтового покриву Гологоро-Кременецького горбогір'я: монографія. – Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2007. – 208 с.
2. Герасимов И.П. Разделение Европейской части СССР на области и районы / В ст.: Л.И. Прасолов (при участии И.П. Герасимова). Генетические типы почв и почвенные области Европейской части СССР // Почвы СССР. Т. 1. – М.–Л.: Изд-во АН СССР, 1939. – С. 225–259.
3. Гринь Г.С., Крупський М.К. Принципи агроґрунтового районування Української РСР // Агрохімія і ґрунтознавство. – Вип. 12. Агроґрунтове районування України. – К.: Урожай, 1969. – С. 3–26.
4. Добровольський Г.В., Урусевська И.С. Географія почв. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1984. – 416 с.
5. Кисель В.Д. Почвенный покров и районирование черноземной территории Украины // Черноземы СССР (Украина). – М.: Колос, 1981. – С. 26–37.
6. Махов Г. Ґрунти України. – Харків: Радянський селянин, 1930. – 330 с.
7. Неуструев С.С. О почвенных комбинациях равнинных и горных стран // Почвоведение. – 1915. – № 1.
8. Паніш І.Я. Ґрунтово-географічне районування чорноземної території Західного регіону України // Україна та глобальні процеси: географічний вимір. Т. 3. – Київ-Луцьк: „Вежа” ВДУ, 2000. – С. 141–145.
9. Платонова Г.Ю. Ґрунтово-географічне районування // Географічна енциклопедія України: В 3-х томах. – К.: УРЕ, 1989. – Т. 1. – С. 300–301.
10. Позняк С.П., Красеха Є.Н. Ґрунтово-географічні дослідження. Понятійно-термінологічний словник. – Львів-Одеса: «Простір М», 1999. – 96 с.
11. Почвенно-географическое районирование СССР / Е.Н. Иванова, П.А. Летунов, Н.Н. Розов и др. // Почвоведение. – 1958. – № 10.
12. Радзій В.В., Позняк С.П. Структура ґрунтового покриву Волинської височини: монографія. – Луцьк: РВВ «Вежа» ВНУ ім. Лесі Українки, 2009. – 208 с.
13. Удосконалена схема фізико-географічного районування України / О.М. Маринич, Г.О. Пархоменко, О.М. Петренко, П.Г. Шищенко // Укр. геогр. журн. – 2003. – № 1. – С. 16–20.